

Etnografie, geldigheid en de Baron van Münchhausen

Inleiding bij het derde KWALON jaarboek

Hans Marks en Fred Wester

Inleiding

Deze Kwalonbundel is gewijd aan de etnografie met als speciale focus de manieren waarop onderzoek(st)ers trachten een zekere mate van geldigheid tot stand te brengen met betrekking tot een van hun centrale begrippen. Het is geen complete inventarisatie van de geldigheid van de etnografie, maar een verkenning van wat in de praktijk gebeurt.

In deze inleiding gaan we geen nieuwe geldigheidsprincipes definiëren. Daar zijn er in de loop van de jaren al meer dan genoeg van geformuleerd. Smaling (1987) geeft daarvan een zeer uitgebreid en gedegen overzicht.

We richten ons op de vraag hoe binnen dit genre van kwalitatief onderzoek middelen en argumentaties worden gebruikt om aan de uitspraken die over andere mensen worden geformuleerd op basis van empirisch onderzoek, een zekere waarde te hechten die uitgaat boven alledaagse trivialeit, vooronderstellingen of regelrechte ethnocentrische waardeoordelen. Bij etnografie is dit een lastige vraag, allereerst omdat het complexe beschrijvingen zijn, waar de gelaagdheid van de verschillende levenssferen in een verdichte beschrijving bijeen zijn gebracht (in de termen van Geertz, 1973, zijn het vormen van 'thick description'). Voorts wordt er geput uit verschillende databronnen en gaat door triangulatie de relatie tussen data en bron veelal verloren. De etnograaf lijkt hier de Baron van Münchhausen te willen imiteren: die wist zich aan zijn eigen haren uit het moeras te trekken (voor Münchhausen-objectiviteit zie Smaling, 1987, 205 e.v.).

Voordat we aangeven hoe in de verschillende bijdragen aan deze bundel allerlei aspecten van geldigheid aan bod komen, zullen wij eerst de status van de etnografie binnen de sociale wetenschappen schetsen als context voor de geldigheidsvraag.

Slechts tekst

In de loop van de jaren tachtig van de vorige eeuw, met de literaire omwenteling in de sociale en geschiedwetenschappen, kreeg de etnografie een toenemende aandacht vanuit de meest uiteenlopende hoeken. Het was het idee van de verhalende beschrijving, de narratieve aard, die de etnografie aantrekkelijk maakte. De onderzoeker-schrijver stelde daarin de representatie van het geval of van de mensen die hij/zij onderzocht in het middelpunt, waarbij hij/zij zichzelf als bricoleur van het verhaal verdisconteerde (vgl. Bruner, 1997; Van Maanen, 1990). De twijfel aan het ideaal van objectiviteit in de sociale en geschiedwetenschappen – crisis was eigenlijk de aanduiding – was dermate groot dat deze werd vervangen door het ideaal van de representatie, waarin recht gedaan zou worden aan de onderzochten aan de hand van criteria zoals overtuigingskracht, afhankelijkheid, overdraagbaarheid en geloofwaardigheid (cf. Crang & Cook, 2007; Boeije, 2006; Flick,

2007). Die twijfel was niet slechts een objectiviteitsprobleem, niet alleen een epistemologisch vraagstuk, maar ook een voortvloeisel uit en reactie op het koloniale verleden van de antropologie en de etnografie. Als disciplines waren zij de belichaming van de autoriteit op het gebied van civilisatie en ontwikkeling geweest, een respectvolle positie die verloren bleek te gaan in een toenemend klimaat van democratisering en cultuurrelativisme.

Wie de moeite neemt om te inventariseren wat er zoal onder de etnografie is gaan vallen, staat verstelt van de variatie. Niet slechts in de antropologie, etnologie en sociologie, maar eveneens in de geschiedwetenschap, onderwijskunde, pedagogiek, linguïstiek, psychiatrie, criminologie, informatica en diergeneeskunde wordt het begrip etnografie gehanteerd, natuurlijk met zeer uiteenlopende betekenissen (cf. Atkinson et al., 2007). Belangrijkste overeenkomst tussen het gebruik van de term etnografie in deze variatie is, dat het de aanduiding is van het resultaat van onderzoek (de etnografie als product). Het gaat om beschrijvingen die tot stand zijn gekomen door het gebruik van die vorm van kwalitatief onderzoek, waarbij observatie en deelname aan de sociale activiteiten centraal staan. Daarbij worden technieken toegepast die nadruk leggen op het perspectief, de visie en de ervaringen van de onderzochte groep mensen.

De term etnografie werd als het ware gebruikt om als tegenhanger te dienen van de objectieve sociale wetenschappen, waarbij reglementering, standaardisering en herhaalbaarheid vooropstaan. De constructie van een andere vorm van objectiviteit, namelijk het recht doen aan het object (aan een andere manier van samenleven), had overigens een onbedoeld effect. Het leidde tot het formuleren van scherpe tegenstellingen tussen etnografie en objectivistische wetenschap. Zo komen wij het standpunt tegen dat etnografie slechts tekst is, niet meer dan een verhaal. Een wetenschap die zou zich beperken tot de beschrijving van het gezichtspunt van de betrokkenen (*native's point of view*) en waarvoor andere geldigheidsvragen zouden moeten gelden. We zullen deze drie thema's achtereenvolgens bespreken.

Meer dan alleen tekst?

Gelijktijdig met de populariteit van de verhalende beschrijving, met name gedurende de jaren negentig en het begin van de eenentwintigste eeuw, is er onder methodologen en wetenschapstheoretici een hernieuwde interesse ontwikkeld in de tweede betekenis van etnografie, parallel aan een algemene aandacht voor kwalitatieve methoden van onderzoek. Het gaat om de etnografie als 'methode' van onderzoek. De hoeveelheid methodologische literatuur die specifiek betrekking heeft op de etnografie als methode, is de afgelopen twintig jaar exponentieel gegroeid (vgl. Sanjek, 1990; Atkinson et al., 2007 (2001); Denzin, 1997; Hammersley & Atkinson, 1995).

Men kan dat zien als een reactie op de postmodernistische fase waarbij de tekst en de 'narcistische' auteur in het middelpunt van de belangstelling stond en deze in het onderzoek zelf het credo volgde van 'anything goes'. Dat riep vragen op over wiens waarheid nu eigenlijk aan het licht kwam, en hoeveel van die waarheden de werkelijkheid zou kunnen verdragen (vgl. Karp, 1999; Reyna, 2004)? Bovendien is ook een externe druk (vanuit de overheid en wetenschappelijke bestuursorganen en niet te vergeten binnen

het strak – en in de tijd verkort – georganiseerde wetenschappelijke onderwijs) bespeurbaar om het etnografisch en kwalitatief onderzoek te standaardiseren (vgl. Hammersley, 2004, 549).

Maar standaardisering van de werkwijzen in de etnografie staat lijnrecht tegenover het beginsel van een ‘open procedure’ (Flick, 2007, 14). Een procedure die moet garanderen dat onderzoek(st)ers de werkelijkheid in al haar natuurlijkheid weergeven zoals deze zich aan hen voordoet. Aangezien er al geen praktische handleiding voor ieder mens is om zich in het dagelijkse leven overal ter wereld te handhaven (etiquetteboekjes daargelaten), hoeven we niet de illusie te hebben dat dat voor het onderzoek in ‘natuurlijke en alledaagse’ situaties wel tot de mogelijkheid zou behoren. Niet alleen kan een onderzoeker de situatie niet naar zijn hand zetten, maar hij zal het moeten doen met wat hij aantreft. Bovendien moet hij het onderzoek aanpassen naar wat er zich zoal in de tijd voordoet en, wanneer het een langere onderzoeksperiode betreft, verandert. Mocht die aanpassing niet gemaakt worden, dan neemt de reactiviteit in het veld van onderzoek toe en bedreigt deze de geldigheid van het onderzoek. Het mag bijvoorbeeld een meer algemene praktijk zijn geworden om open interviews op tape of mp3 op te nemen (daar vragen geïnterviewden tegenwoordig zelf al naar om serieus genomen te worden), uit te schrijven en als tekst te behandelen, maar het opnemen van toevallige, terloopse en spontane gesprekken dat een algemene en belangrijke praktijk is in etnografisch veldwerk, verandert dergelijke situaties dusdanig dat door reactiviteit de geldigheid van de inhoud sterk inboet. Dat gebeurt dan ook niet, en een goed geïnformeerde onderzoeker traint het geheugen om achteraf notities te maken of kruipt in een hoekje van het koffiec  , de gymzaal of openlucht om het een en ander te noteren.

Een ander praktisch en tevens kennistheoretisch punt is, dat een onderzoeker zijn weg dient te vinden naar de sociale situatie en daarmee de weg zoekt van de verbinding tussen de vermoede betekenis en de context van zijn onderzoeksgroep (we komen hier later nog op terug). Zowel betekenis als context zijn voorafgaande aan het onderzoek niet of nauwelijks duidelijk, eigenlijk is bij aanvang van het onderzoek vrijwel alles context. Hoewel we ervan uitgaan dat kennis en begrip ervan intersubjectief van aard zijn, wil dat nog niet zeggen dat iedereen eenzelfde mate van ontvankelijkheid hiervoor heeft, laat staan in een betrekkelijk korte tijd de betekenis en context begrijpt zoals de groep mensen die hij onderzoekt, dat doet. Een dergelijke periode wordt in de vakliteratuur omschreven als de ‘culture shock’ en voorgesteld als de meest rijke periode omdat men als onderzoeker al het vanzelfsprekende in een andere cultuur, samenleving of sociale groep problematiseert, documenteert en verwerkt tot eerste analyses en daardoor leert omgaan met de betreffende mensen, relaties en betekenissen. Maar een culture shock verleent geen garantie dat men geldige kennis verwerft of in staat is om zich te handhaven in deze groep.

De bezwaren om de procedure van de etnografie te standaardiseren zijn dan ook groot, aangezien door standaardisering het eigen kennisperspectief als model op de werkelijk-

heid wordt toegepast, waardoor de betekenis in zijn natuurlijke context verloren gaat. En het is juist die betekenis in zijn context die in het middelpunt van het onderzoek staat. Het is dan ook een logische consequentie dat in vergelijking met andere sociale wetenschappen het onderzoek dat onder de noemer van etnografie valt overwegend wordt uitgevoerd door een persoon die zich bewust onderwerpt aan socialisatieprocessen, waardoor deze op het niveau van de waarneming technisch gezien zelf het waarnemingsinstrument is. Dit heeft grote consequenties voor de betrouwbaarheid van de waarnemingen en het onderzoek als geheel. Bij afwezigheid van afspraken met mede-onderzoekers en afwezigheid van een strikt toegepast extern waarnemingsinstrument, is er slechts één oplossing: voortdurende reflectie. Door oprecht en openhartig te schrijven over het veldwerk en de manier waarop de etnograaf zelf in het onderzoek aanwezig is, komt de rol van vooroordelen, hypothesen, en persoonlijke kenmerken naar voren (cf. Wollcott, 1994, 351-52; Sanjek, 1990). Dat een *restudy* andere uitkomsten oplevert is voor de vraag naar betrouwbaarheid of geldigheid alleen maar verrijkend (Burawoy 2003). Het onthult feitelijk allerlei condities, inperkingen en gezichtspunten waaronder de studies zijn gemaakt, veelal in andere tijden met andere gebeurtenissen en andere mensen.

De etnografie is dan ook meer dan alleen een tekst, het geeft een doorleefd verslag van een zoektocht in een andere wereld en onthult kenmerken daarvan in termen van de onderzochten.

Meer dan een ‘native’s point of view’?

Maar hoe goed het ook klinkt ‘de etnografie als spreekbuis voor de onderzochten’, ‘als weergave van de voor-geïnterpreteerde werkelijkheid’ of ‘natuurlijke situatie’, het is nooit een verzameling van de ervaringen van onderzochten, en ook niet slechts een verslag van ‘being there’. Het gaat namelijk om: ‘*a reflection on, an examination of, and an argument about experience made from a particular standpoint, one that responds to questions which have their roots in the history of anthropological thinking*’ [...] ‘*All ethnography then, is moulded by the inevitability of dealing with the gaps between life and text, and between local and anthropological perspectives. And all ethnographers need to make decisions as how to represent these gaps and how to bridge them*’ (Blasco & Wardle, 2007, 9).

Er is een principiële kloof tussen leven en tekst en de brug die er tussen geslagen wordt door de onderzoeker vraagt dus om verantwoording. Het hiervoor aangehaalde citaat komt uit het boek van Gay y Blasco en Wardle (2007) met als titel *How to read ethnography*. Het boek kan worden beschouwd als een antwoord op het ongebreidelde gebruik van de term etnografie gedurende de laatste dertig jaar. Niet dat zij een soort puritanisme voorstaan om de goede van de slechte etnografie te onderscheiden. Zij willen laten zien dat ‘*[w]riters of ethnography attempt to make the ways of living and thinking of particular groups of people intelligible to their readers, no matter how foreign or incomprehensible, or how familiar and taken-for-granted, these practices may appear at first*’ (2007, 3). Zij stellen dat aan de basis van een dergelijk proces van onderzoek en schrijven drie uitgangspunten ten grondslag liggen die zij in hun boek uitwerken, namelijk constante vergelijking, verregaande

contextualisering, en de conditie dat het menselijk leven inherent relationeel van aard is. Hun antwoord is daarmee: niet alles kan!

Nog een stap verder gaat de opvatting die we bij Agar (2006) aantreffen. In een poging om de goede van de slechte etnografie te onderscheiden concentreert hij zich met name op *het proces* dat de overbrugging maakt tussen het leven en de tekst. Interessant voor onze discussie is dat het onderscheid niet zozeer te vinden is in de etnografie als resultaat, het statisch onveranderbare geschrift dat voor eens en altijd vastligt, maar in de etnografie als proces van onderzoek! Bovendien is het te onderscheiden proces van onderzoek niet een strak gereguleerd geheel, een standaard van technieken en praktijken, maar een vrij open toepassing en aanpassing van handelingen die leiden tot kennisverwerving. Standaardisering, zo gaat het betoog, zou slechts die kennis tot stand brengen waarvan we eigenlijk al op de hoogte zijn (anders zouden we de standaard niet hebben). Standaardisering is eigenlijk niets anders dan het beheersen van een aantal condities die ten grondslag liggen aan het onderzoek. Op tal van onderdelen van een onderzoek is een dergelijke beheersing mogelijk. Geen enkel onderzoek kan zonder enige mate van beheersing van een aantal condities. Maar de vraag is: hoe ver ga je daarin en hoe strikt ga je daarmee om?

Vanuit dit gezichtspunt bekeken levert het gebruik van de etnografie als strategie een breed scala aan mogelijkheden op die volgens Agar samen te vatten zijn als variaties op vier dimensies:

- beheersbaarheid: in hoeverre heeft iemand de voorkeur voor gestructureerde methoden;
- focus: in welke mate is iemand gefocust op een onderwerp of probleem;
- schaal: tot welke hoogte is iemand verbonden met het fenomenologische niveau van ervaring, of de meer globalistische of sociobiologische niveaus;
- afbakening in tijd en ruimte: oftewel wat laat een onderzoeker toe en waarin legt hij of zij beperkingen.

De vraag die Agar hierbij stelt is: in hoeverre worden dergelijke condities voorafgaand aan het onderzoek al afgebakend en ingevuld, of wordt er juist gedurende het onderzoek naar een zinvolle invulling gezocht? Impliciet beweert hij daarmee dat het sterk structureren en bepalen van deze condities *afbreuk doet* aan het etnografisch karakter van het onderzoek.

Waren dit een paar globale en meer infrastructurele condities voor het ontwerp en de uitvoering van een onderzoek, inhoudelijk zijn nog meer mogelijkheden tot afbakening. Het gaat hier om de theoretische lading van het onderzoek, waarmee het meer is dan alleen de weergave van het 'native's point of view'.

Dat brengt problemen met zich mee die samenhangen met het gebruik van standaard sociaalwetenschappelijk jargon, van termen, categorieën en hiërarchieën die voorafgaand aan het onderzoek worden vastgelegd:

‘Too much theoretical specification prior to beginning fieldwork has traditionally been suspect in part because it increases the likelihood of ignoring or misinterpreting the meanings that events have to members of the setting studied. And yet although theoretical work needs to be done, it is also true that much fieldwork would benefit from paying close attention to members’ categories and members’ meanings’ (Emerson, 1987, 75).

Anders gezegd: afhankelijk van de mate waarin theoretisch aandacht wordt besteed aan begrippen en samenhangen voorafgaande aan het onderzoek, ontstaat er een zekere variatie in het etnografisch onderzoek. In deze bundel zullen we die variatie aantreffen bij de vraagstelling rondom identiteit zoals bij Graumans en Van den Berg over interetnische relaties op scholen, in de bijdrage van De Koning over de identiteitsconstructie van jonge Marokkanen en bij Siegel over de conceptualisering van de Russische maffia in kringen van justitie en beleid en de Russische gemeenschap in een Nederlandse stad. De mate en de aard waarin in deze onderzoeken aandacht wordt besteed aan voorgaand onderzoek dat ingegeven wordt door beleids- en academische vraagstukken is zeer uiteenlopend. Het geeft daarmee de inkadering aan van de vrijheden die de onderzoekers zich getroosten om hun zoektocht naar antwoorden vorm te geven.

Dat brengt een volgend aspect van onderzoek onder de aandacht. Het gaat dan om de vraag welke beperkingen opgelegd worden door het vooraf plannen van producten die het onderzoek dient op te leveren. En welke belangen zijn van het begin af aan gemeoid met het onderzoek? Zijn deze voorafgaand aan het onderzoek bekend en uitgewerkt en stellen ze daarmee paal en perk aan het onderzoek? Is de etnografie erop gericht de wederzijdse stigmatisering van groepen mensen aan het licht te brengen en deze te ontzenuwen, heeft het als analysedoel uitspraken te doen over de cultuurhistorische verandering van schaamtegevoelens, gaat het om het in kaart brengen van netwerken van illegale mensenhandel, of het inzichtelijk maken van voedingspatronen die de voorkeur genieten bij bevolkingsgroepen.

De intellectuele en maatschappelijke puzzels die hierachter verscholen gaan, spreken diverse belangengroepen aan, die niet alleen als geldschietters op kunnen treden maar tevens geïnteresseerd zijn in bepaalde producten van het onderzoek. Bovendien heeft veel wetenschappelijk onderzoek als secundair belang – soms zelfs primair – promoties te genereren, onderzoeksgroepen in stand te houden of uit te breiden, en andere soortgelijke politiek universitaire belangen te voeden (zie Mason, 2002, 21 e.v.). Voorts zijn er nog altijd ‘onafhankelijke etnografen’ die zich nergens aan gebonden voelen en hun eigen interessegebied ontwikkelen, hoewel deze laatste categorie de afgelopen dertig jaar door bureaucratische organisatie-eisen en publicatienormen aan omvang inboet.

Dergelijke condities, die vooral te maken hebben met tijdinvestering, middelengebruik voor dataverzameling en analyse, en publieksgerichtheid en machtsbelangen, resulteren volgens Agar in een variatie aan vormen van etnografie waardoor het geen zin meer heeft te spreken over een ideaal type van etnografie of etnografisch onderzoek. Laat staan dat we nog kunnen spreken over één vorm van geldigheid waarop al deze studies kunnen

bogen. Ook daarin zit een grote verscheidenheid, aangezien analysedoelen zeer divers van aard zijn en niet op een en dezelfde wijze tot stand gebracht kunnen worden.

Etnografisch onderzoek als proces

Al deze condities in ogenschouw genomen, acht Agar voor de etnografie het gebruik van de logica van open onderzoek doorslaggevend: een iteratieve, zich herhalende, 'abductive' logica. In onze eigen woorden houdt die logica in dat het onderzoeksproces bestaat uit het met bestaande veronderstellingen iteratief voortstuwen van de procedure van onderzoek met alle middelen die een onderzoeker ter hand kunnen staan, waarbij de onderzoeker weggeleid wordt of zich onttrekt aan bestaande theorie en alledaagse kennis om nieuwe kennis te formuleren. Het is deze procedure die het uiteindelijk mogelijk maakt om betekenis en context eerst van elkaar te onderscheiden en vervolgens weer met elkaar in verband te brengen. In de ogen van Agar is een goede etnografie een procedure waarbij voorafgaand aan het onderzoek er slechts alleen context is. De eigenlijke betekenis van de intellectuele puzzel die deze context stelt, is slechts vaag en onduidelijk. Pas door het gebruik van een open procedure die zich telkens weer herhaalt en aanpast aan de hand van de basislogica zou het mogelijk zijn betekenis te genereren uit de context en deze wederom in de context te plaatsen, te herformuleren en te begrijpen.

Dat de kern van de etnografie door Agar wordt gereduceerd tot een te volgen logica volgt eigenlijk al uit de condities die voorafgaand aan het onderzoek zijn vastgelegd. Hoe meer er in het onderzoek is vastgelegd, des te minder is er eigenlijk sprake van een etnografie. *'People are said to be creatures of habit and seekers of certainty. Abduction turns them into the opposite.'* (2006, 64). Hammersley (2004) die ons voor de keuze stelt om de etnografie te doceren als 'craft, profession, or bricolage', zou in dit licht beter kunnen stellen dat de drie vormen van beroepsbeoefening wel te onderscheiden zijn, maar voor een goede uitvoering van de etnografie altijd uit een combinatie bestaan.

Ook in de artikelen in deze bundel komt de variatie in de abductieve logica naar voren. De intellectuele puzzel die de onderzoek(st)ers zichzelf hebben gesteld wordt door hen niet ontrafeld door zich vast te klampen aan een bepaalde methodische invalshoek, bijvoorbeeld door alleen open en ongestructureerde interviews af te nemen. Naast het gericht praten met mensen wordt gebruikgemaakt van observaties, het participeren in het dagelijkse leven, internet als communicatiemiddel, en archiefbronnen. Dat gebeurt niet in opeenvolgende en van elkaar gescheiden fasen van onderzoek, maar in wisselende perioden van gegevensverzameling, analyse, reflectie en zelfreflectie al naar gelang zich nieuwe vragen en problemen voordoen. Dergelijke triangulatie, die kenmerkend is voor de etnografische methode, levert een constante vloed aan nieuwe hypothesen, vragen en ambiguïteiten op die de onderzoekers niet alleen voor problemen stelt. Het is vooral ook een grote stimulans om nieuwe en betere vragen te stellen, nieuwe middelen aan te wenden en gebruik te maken van de analytische inductie, om de complexiteit en de diepgang van het menselijk samenleven bloot te leggen.

In de logica en het proces van de etnografie zitten ook beperkingen. Anders dan in veel sociaalwetenschappelijk onderzoek, maakt de onderzoeker de gegevens zelf. Meer

inzicht geeft ook meer mogelijkheden van geldigheidscontroles: de geldigheid van het onderzoek is zelf ook een proces. De onderzoeker is zich dan ook bewust van plaats en tijdbepaaldheid van zijn onderzoek en presenteert deze dan ook op een bescheiden schaal van geldigheid, veelal in de contextgebondenheid. Dat wil niet zeggen dat de daaruit voortvloeiende resultaten geen enkele kennis ten aanzien van soortgelijke verschijnselen elders op de wereld voortbrengen. Maar die kennis is bescheiden, dat wil zeggen: de relaties en verbanden of samenhangen die worden voortgebracht leveren attende kennis op om andere gevallen elders op de wereld in vergelijkend perspectief inzichtelijk te maken en te begrijpen. Vooropstaan dus meer het inzicht en begrip dan het streven om generaliserende kennis te produceren.¹ Uit dergelijk gebruik van de etnografie is goed herkenbaar dat de onderzoeksstrategie epistemologisch balanceert tussen sociale wetenschap en geschiedwetenschap.²

De artikelen: processen van geldigheid

Wat als rode draad in de hier bijeengebrachte artikelen loopt, is niet zozeer de geldigheid van het resultaat van de etnografie, als wel de geldigheidsvraag als reflectie op het proces van waarneming, analyse en reflectie. Hoe mooi het verhaal ook opgeschreven is, pas door het kenbaar en concreet maken van de manier waarop binnen de verschillende onderzoekshandelingen soorten materialen zijn gehanteerd, hoe met discrepanties en tegenstrijdige interpretaties is omgegaan in de analyse, kan gesproken worden over een plausibel onderzoek dat een mate van geldigheid bezit. In de artikelen is daarbij zo veel mogelijk de focus gericht op de kern van het onderzoek.

De Koning laat in zijn artikel over het onderzoek naar identiteitsprocessen bij Marokkaanse jongeren in Gouda zien, dat hij reflectie als belangrijk bestanddeel in het onderzoek opnam. Dit deed hij niet zomaar als een methodisch middel om rekenschap te geven van de wandel van zichzelf als onderzoeker, maar als een specifieke procedure die, gepaard met de analyse van het materiaal, de geldigheid van het onderzoek kan uitwerken. Specifiek zoekt hij antwoorden in de reflectie op de relatie tussen de onderzochten en onderzoeker.³

Dit proces van wederzijds benoemen, vernoemen, bejegenen en omgaan, legt niet alleen de onderlinge relaties bloot, maar door de contextuele afhankelijkheid van gebeurtenissen geeft het inzicht hoe interne en externe groepen met elkaar omgaan, elkaar stigma-

1 De bioloog Lewontin gaf in 1995 de sociale wetenschappen de wijze raad: 'be less ambitious and stop trying to make sociology into a natural science (...). By pretending to a kind of knowledge it cannot achieve, social science can only engender the scorn of natural scientists and the cynicism of humanist' (aangehaald in: Karp, 1999, 607-608).

2 Zie onder meer Evans Pritchard (1961), Blok (1977, 73-91). Karp (1999) spreekt in dit verband over 'contemporary history'.

3 Zie Emmerson (1987, 78) 'Field researchers thus need to attend consistently and systematically to the data-producing encounter of researcher and phenomenon' en 'We need, however, to move beyond analysis of the achievement of fieldwork roles to examine more specifically the interactional processes involved in coming to grasp indigenous meanings' (79).

tiseren op basis van machtsonwikkelingen en recente politieke en economische omstandigheden. Uiteindelijk genereert de reflectie op de context de gezochte betekenis. Door gebruik te maken van verschillende zijnswerkelijkheden in de vorm van het gesproken woord over de werkelijkheid en de observatie van gedrag en de eigen plaats van de onderzoeker in het proces van onderzoek, tracht De Koning niet alleen de ambivalenties bloot te leggen in het gedrag en de identiteitsconstructie van de jongeren, maar bovendien *'een plausible representatie van de verschillende manieren waarop jongeren zoeken naar een "zuivere" islam'*, te formuleren. De manier waarop die identiteitsconstructie plaatsvindt, is volgens De Koning sterk afhankelijk van de context, de voorvallen of casussen zoals hij ze aanduidt. Wie wat waar met wie doet, inclusief de onderzoeker. In de houding van de jongeren ten opzicht van de onderzoeker komt, steeds in verschillende gedaanten, zowel het streven naar een *'zuivere islam'* als de zucht van pubers om te revolteren tegen de ouderen en machtigen, naar voren. Door dit proces aan den lijve te ondervinden en te vergelijken met de relaties die de jongeren met andere mensen onderhouden, beschikt De Koning over een brede basis aan kernmateriaal dat het toelaat uitspraken te doen over de identiteitsconstructie van jonge Marokkanen in Gouda. Let wel: Gouda, want ook De Koning ziet in dat dergelijke uitspraken niet zomaar te extrapoleren zijn naar andere plaatsen en groepen. *'Bij het bepalen van de geldigheid van het onderzoek naar de constructie van een moslimidentiteit gaat het niet zozeer om de vraag of deze uitkomsten de enig mogelijke interpretatie zijn van de sociale werkelijkheid van de onderzoeksgroep, maar om een zo plausibel mogelijke representatie van de verschillende wegen die Marokkaans-Nederlandse jongeren volgen om hun moslimidentiteit te beleven en te uiten.'* Etnografische uitspraken, zo lijkt de conclusie, hebben minder weg van sociaalwetenschappelijke generaliserende uitspraken als wel van historische of idiografische uitspraken.

Hetzelfde is zichtbaar in het artikel van Dina Siegel over het bestaan van een Russische maffia in Nederland. Ook hier gaat het om de reconstructie van gehanteerde categorisering. Met behulp van brontriangulatie, puttend uit officiële overheidsbronnen en Russische immigranten in Nederland en daarbuiten, voert zij ons door een wereld van tegenstellingen over de waarachtigheid van een dergelijke maffia. Door tussentijds en herhaald de eigen interpretaties voor te leggen aan de betrokken partijen kwamen de discrepanties aan het licht over aantal, eigenschappen en condities van een dergelijke groep of organisatie, die Siegel uiteindelijk op een nieuwe manier formuleert. Het gevaar van haar aanpak, zoals zij zelf uiteenzet, ligt in het schier eindeloos gebruik van anekdotes, korte typerende verhalen over mensen en hun werkelijkheid, grappend, ironisch, cynisch en realistisch. Het gebruik van taal (een te vaak onderschat middel) als toegang tot betekenis, roddel en leugens wordt in haar werk keer op keer onderstreept. Maar pas de analyse van de verhalen tegen de achtergrond van de persoonlijke relaties van de onderzoekster met de onderzochten, gaven uitsluitel over de betekenis ervan: de maffia als sociale constructie. Relaties die over een lange periode zijn onderhouden om inzicht te krijgen in het leven en het wereldbeeld van mensen, en die ook na het veldwerk in het leven van de onderzoeker doorwerken.

Philip Hermans verdiept zich als psycholoog en antropoloog in de gebeurtenissen rondom Marokkaanse gebedsgenezers in Marokko. Het enige onderzoek in de bundel dat buiten Nederland plaatsvindt, maar waarvan de vragen geformuleerd zijn vanuit zijn ervaringen en omgang met Marokkaanse patiënten in Nederland en België. Hoewel hij het Marokkaans-Arabisch tot op zekere hoogte machtig is, heeft hij gedurende het onderzoek veel baat gehad bij een Marokkaans-islamitische medeonderzoeker, waardoor niet alleen linguïstische problemen verduidelijkt werden maar tevens makkelijker en onopvallender toegang verkregen kon worden tot het heiligdom waar de etnografie over gaat. Het gebruik van video-opnamen, waaraan een aantal nadelen kleeft, heeft voorts veel vergelijkend beeldmateriaal opgeleverd dat gezamenlijk met andere onderzoekers geïnterpreteerd kon worden. Door deze onderzoekerstriangulatie wordt het valideringsproces verstevigd. Vanuit meerdere gezichtspunten worden zo voorlopige interpretaties gecorrigeerd zodat ten slotte de meest plausibele uit de variatie overblijft. Het heiligdom is een trefplaats van patiënten en van afstammelingen van Ben Yeffu, die de genezingskunst kregen doorgegeven van hun voorvader.

Dat deze praktijk voortduurt en mensen er baat bij hebben en erin geloven, tracht Hermans te verklaren in de context van een mengeling van Marokkaanse tradities en islamitische voorstellingen. Daarbij gaat hij een spectrum af van verklaringen die binnen de antropologie en psychiatrie zijn gegeven voor dergelijke verschijnselen, om de implicaties daarvan te testen. Deze zoektocht rondom het verschijnsel lijkt echter geen voldoende verklaring op te leveren. Want de praktijken van de gebedsgenezers en geestuitdrijvers bleken telkens weer uit dezelfde soorten van handelingen te bestaan, met steeds dezelfde middelen, ongeacht de kwaal of aandoening. Dat een grote variatie van aandoeningen door eenzelfde gebruik succesvol kan worden bestreden, verklaart Hermans naar analogie van het placebo-effect. Een effect dat alleen zijn werking heeft wanneer het niet bekend is of onderkend wordt. Een verklaring waarin de betrokkenen zich volgens Hermans niet zullen herkennen, omdat zij bij hun interpretatie voorbijgaan aan een context van manipulatie en machtsverhoudingen die besloten ligt in het bestaan van het Heiligdom. Hermans stelt uitdrukkelijk dat het 'slechts' zijn visie is. Zijn bescheidenheid en voorzichtigheid zijn begrijpelijk in de traditie van etnografisch schrijven, waarin aan de stem van de onderzochten veel waarde wordt gehecht. Hij laat echter ook zien dat je daarmee wel een deel van de werkelijkheid kunt blootleggen, maar dat de verklaringen voor de verschijnselen in een andere taal en abstractie zullen moeten plaatsvinden.

In het onderzoek van Graumans en Van den Berg is duidelijk meer sprake van beheersing en inperking wat betreft de uitgangscondities van het onderzoek. Het is qua vraagstelling en werkwijze het meest gestructureerde onderzoek in deze bundel. De theoretische puzzel, de selectie van plaats en tijd, en methoden van dataverzameling en te volgen analyse-methode, zijn voorafgaand aan het onderzoek bepaald, waarmee grotendeels de betekenis van het probleemveld al is gegeneerd alvorens de context te onderzoeken.

Het probleem dat wordt onderzocht is wederom een vorm van categorisering, namelijk het betekenisveld achter de etnische segregatie in interactiepatronen van kinderen van

Groep 5 en later Groep 6 van de basisschool. Door gebruik te maken van systematische observaties van de interacties op het schoolplein en open interviews met de kinderen, kon de vraag wie speelt met wie etnografisch worden uitgewerkt. De gevonden speelnetwerken blijken uitdrukking van categorisering die op meerdere manieren met verschillen tussen kinderen samenhangen. Sekse lijkt te zorgen voor een scherpe scheidslijn tussen speelgroepen en de wijze waarop kinderen met elkaar omgaan. Ook etniciteit blijkt een rol te spelen in de omgang, zowel reëel als in de beleving van de kinderen. Maar de manier waarop zij daar uitdrukking aan geven verschilt per groep en tussen de twee jaargangen.

Het onlangs afgesloten onderzoek van Marjolein Muys naar het gebruik van geestverruimende middelen bij Iraniërs in België had aanvankelijk het doel een inventarisatie te maken van de mate van het gebruik. Maar de toegang tot de onderzoeksgroep bleek dermate beperkt dat van een survey-achtige inventarisering afgezien moest worden. De onderzoekster ging over op methoden zoals observatie, participatie en open interviews, om een etnografische beschrijving te kunnen realiseren. In haar bijdrage komen de overwegingen en keuzen ten aanzien van het gebruik van verschillende technieken en methoden, inclusief de selectie van informanten, aan de orde die zo kenmerkend zijn voor etnografisch onderzoek. De aanvankelijke focus op het middelengebruik verschuift naar andere themavelden zoals het onderlinge gedrag onder Iraniërs en de wijze waarop zij elkaar daarop beoordelen. De onderzoekster staat een grote mate van flexibiliteit toe aan de context om betekenis te genereren die van belang zijn in het onderzoek. Ook hier gaat het om categorisaties, maar nu omtrent de middelengebruikers. Triangulatie van onderzoeksmethoden stuwde het onderzoeksproces vooruit naar nieuwe interessante verschijnselen die van belang waren voor de probleemformulering en het zoeken naar nieuwe antwoorden. Het als normaal geachte middelengebruik van de al langer verblijvende Iraniërs, blijkt onder de nieuwkomers in België niet zo normaal te zijn dat men er openlijk voor uitkomt. Om deze nieuwe formulering van een geldigheidsbasis te voorzien voerde zij ‘member checks’, ‘peer debriefing’ en ‘expert interviews’ uit, die op zichzelf weer aanleiding zijn om geconfronteerd met het materiaal nieuwe analyses uit te voeren. Het voorliggende verslag is het resultaat van een tussenfase in de analyse, waarin de categorisering nog geen definitieve invulling hebben gekregen. Het onderzoeksproces is dan ook nog niet definitief afgerond.

De vraag is of de definitieve afronding van de analyse in etnografisch onderzoek wel mogelijk is. Bij de meeste etnografen gaat het onderzoek door, niet alleen gedurende het schrijven, maar ook nadat de resultaten zijn gepubliceerd. Jaren erna zoeken ze hun velden van onderzoek weer op, of achtervolgen de velden de onderzoeker fysiek of geestelijk (zie Burawoy, 2003). Met andere woorden, de etnografie als proces en logica houdt nooit op, en eveneens de vragen rondom geldigheid. Dat heeft niet alleen te maken met de definitieve beschrijving die uiteindelijk altijd kan worden aangevuld, maar ook met de relaties die men opdoet door de aanwezigheid in het veld.

In vrijwel alle onderhavige artikelen is dat verschijnsel aanwezig, maar expliciet in het artikel van Frank van Gemert. In zijn bijdrage beschrijft Van Gemert dat het veld waar hij onderzoek deed hem bleef achtervolgen. Het abrupt of gefaseerd afsluiten van een intensieve periode van contact met een netwerk van mensen lijkt misschien eenvoudig, maar kan allerlei nieuwe processen op gang brengen, met ongeplande en onbedoelde gevolgen. Zeker in het geval van Van Gemert die onderzoek deed in eigen land aan de rafelrand van de samenleving, waar de kans aanwezig blijft dat de onderzoeker iemand uit het veld tegen het lijf loopt of informanten de onderzoeker komen opzoeken, waarbij veldrelaties knellende banden kunnen worden.

Maar ook het bewust in stand houden van het contact met informanten uit het veld voor later onderzoek, heeft invloed op uitgevoerde analyses, die daardoor een voorlopig karakter krijgen. De nieuwe berichten uit het voormalige veld van onderzoek veranderen van aard omdat de belangen die gemoeid waren met het onderzoek, verdwenen zijn. Er spelen andere belangen bij zowel onderzoeker als onderzochten, waardoor her-analyse van het materiaal tot nieuwe inzichten en correcties kan leiden. De aanvankelijke probleemfocus van het onderzoek is gewijzigd omdat andere aspecten van de groep nu naar voren komen en een nieuwe onderzoekscyclus op gang komt, waarbij nieuwe betekenissen uit de context worden gelicht.

De etnografische analyse is in deze zin nooit af, en dat betekent dat ook de geldigheidsvraag niet definitief afgerond is. Het is een voortgaand proces van ontdekking, van nadere invulling en uitwerking, waarbij wat men in de ene fase leert in de andere fase als toets kan worden ingezet. Uiteindelijk trekt de onderzoeker zichzelf uit het etnografisch moeras, net als de Baron van Münchhausen!